

HET TIJDELIJKE VÓÓR HET EEUWIGE?

Uitdagingen bij het herbestemmen van religieus patrimonium

Geloofsbeleving bekleedde de voorbije eeuwen een centrale en strategische plaats in onze Europese samenleving. Een rijk palet aan orden, congregaties en sociëteiten nam cruciale taken als zorg, voedselvoorziening, geneeskunde en onderwijs op zich, met een even rijke diversiteit aan historisch patrimonium tot gevolg. Ook lokale burgergemeenschappen organiseerden het sociaal-culturele gebeuren rond hun parochiekerk en binnen een fijn vertakt weefsel van kleine dorpen en kernen. Door de secularisering is dat beeld de voorbije decennia grondig gewijzigd. Onze maatschappij organiseert zich immers niet langer rond religiositeit en haar instituties. Het gevolg is dat vandaag de grote meerderheid van zo'n zeventuizend cultusgebouwen in Vlaanderen om een andere invulling vraagt.

Dat religieus patrimonium maakt deel uit van het gemeenschappelijke erfgoed. Het werd eeuwenlang door en samen met de lokale gemeenschappen opgebouwd, met grote artistieke, fysieke en financiële inspanningen. Dat dat ook nu nog steeds naar waarde wordt geschat, is duidelijk tijdens openmonumentendagen en bij het gebruik ervan op belangrijke scharniermomenten in het leven. Het wijst erop dat mensen behoefte hebben aan ruimten van zingeving en ontmoeting waar ze hun gemeenschapsgevoel kunnen uiten, van welke aard en in welke vorm dan ook.

Met AMUZ als voorbeeld zoeken we antwoorden op de vraag naar mogelijke vormen van meervoudig gebruik

NO REST FOR THE SACRED?

Challenges in finding new uses for religious heritage

Religious experience occupied a central and strategic place in European society for many centuries. A rich palette of religious orders, congregations and societies took on crucial tasks such as care, the provision of food, medical treatment and education, which resulted in an equally rich diversity of historical heritage. Local communities of citizens also organised their social and cultural life around their parish church and within a densely woven fabric of small villages and local parishes. Secularisation has thoroughly overturned that image of society in recent decades. Now that our society is no longer organised around religion and its institutions, a new purpose needs to be found for the great majority of the seven thousand or so places of worship in Flanders.

This religious patrimony is part of our shared heritage. It has been built up by and with local communities over the centuries, who have contributed huge amounts of art, financing and physical effort. That the value of this heritage is still genuinely appreciated becomes clear on days when monuments are opened up to the public, and by the fact that these religious buildings are still used to mark important turning points in life. This indicates the need that people feel for spaces that create meaning and offer the possibility of encounters, where they can express their feeling of belonging to a community, whatever that feeling may be and in whatever form it is expressed.

Taking AMUZ as an example, we will seek answers to the question of possible forms of mixed usage for religious

en herbestemming van religieuze gebouwen. In hoeverre kunnen andere functies er een plaats krijgen in overeenstemming met de maatschappelijke, architecturale en cultuurhistorische waarde van die gebouwen?

De zoektocht start bij een helder zicht op de ruimtelijke mogelijkheden van een specifiek gebouw, gekoppeld aan wat de lokale gemeenschap als behoeften naar voren schuift. Er zijn vandaag in Europa vele honderden – al dan niet geslaagde – herbestemmingen van het type ‘kerkgebouw’ gerealiseerd. Vooral cultusplaatsen die onderdeel waren van een ruimer gebouwencomplex, zoals kloosters, kapellen en abdijen hebben relatief weinig moeite gehad om tot een diversiteit aan nieuwe invullingen te komen. Het zijn onroerende goederen die onderdeel waren van een privaat patrimonium en die zich in hun functie, perceptie en gebruik in een meer besloten sfeer situeerden. De stap naar een bestemming die verderaf ligt van het oorspronkelijk bedoelde gebruik, inclusief commerciële invullingen, wordt daarvoor gemakkelijker genomen en ligt maatschappelijk minder gevoelig. En wie kan een religieuze missie-orde verwijten hier een historisch pand te gelde te maken voor noodzakelijke investeringen in door aardbevingen geteisterde gebieden in Centraal-Amerika?

Anders ligt het bij parochiekerken. Vanuit zijn traditionele functie, maar ook stedenbouwkundig en qua perceptie, wordt het parochiekerkgebouw gelinkt aan een publiek gebeuren. Met het unieke bouwkundige concept als gegeven en met als doel het samenbrengen van grote groepen mensen om ze te laten vieren, bezinnen, rouwen ... moet de toekomstige bestemming van deze gebouwen precies gezocht worden in een geheel waarin deze aspecten van gemeenschapsvorming tot hun recht komen. De reeds herbestemde kapellen en kloosterkerken laten zien dat het niet altijd gemakkelijk is intelligent om te gaan met het grote, als eenheid geconcipeerde volume. Het aanbrengen van nieuwe constructies en infrastructuur of structurele verbouwingen zijn mogelijk zolang ze het volume respecteren én op een flexibele manier latere herbestemmingen toelaten. De eeuwenlange evolutie en grote variatie in gebruik van

buildings and ways in which they can be repurposed. To what extent can other functions be accommodated that accord with the social, architectural, cultural and historical value of these buildings?

The search begins with a clear view of the spatial potential of a specific building, linked to the needs that the local community express. There are hundreds and hundreds of buildings belonging to the architectural category of ‘churches’ in Europe today that have undergone repurposing, with varying degrees of success. In particular, places of worship that used to belong to a more extensive complex of buildings, such as monasteries, chapels and abbeys, have been converted to fulfil a wide range of new purposes with relative ease. These buildings are private property, with a function, use and perception that tended to belong within a relatively closed community. This makes it easier to take steps towards a purpose that lies at some remove from their originally intended use, perhaps even of a commercial nature, and there is less likely to be resistance from the local community. After all, who could object to an order of religious missionaries capitalising on a historic building in order to make crucial investments in areas of Central America hit by earthquakes?

The situation is different for parish churches. Their traditional function, their impact on the appearance of a town and the way they are perceived all link the parish church building to a public role. Given their unique architectural concept and their aim of bringing together large groups of people for celebrations, contemplation, mourning etc., a future purpose for these buildings must be sought in an area where these aspects of community-building can be adequately expressed. The chapels and monastery churches that have already been repurposed make it clear that it is not always easy to make intelligent use of the large spaces they contain, intended for use as single units. The addition of new constructions and infrastructure, or structural conversion work, are all possible as long as they respect the space and allow flexible repurposing. After all, the centuries of change that these spaces have undergone, and the wide variety of ways in which

deze ruimten toont immers aan dat elk gebruik de facto tijdelijk is.

Betekenis

Alois Riegl vatte het bij aanvang van de twintigste eeuw onder het begrip *Denkmalkultus* goed samen: bouwkundig erfgoed heeft intrinsieke kwaliteiten, maar die worden geëvalueerd afhankelijk van de cultuurhistorische waarde die men er op een bepaald moment in de tijd aan toekent, en die is telkens anders. Gebouwen zijn de materiële neerslag van een bepaald objectief, binnen een bepaalde maatschappelijke organisatie op een bepaald moment. Gebouwen voor de cultus wilden een plek geven aan dagelijkse rituelen en waren bij aanvang niet als erfgoed bedoeld, ook al zal de religie wel naar een zekere eeuwigheid gestreefd hebben. Het is pas door de interpretatie van latere generaties dat gebouwen al dan niet aanzien worden als representatieve schakels in een gemeenschappelijk geschiedenisbesef. Het dominerende vooruitgangsidee tijdens de jaren 1950 en 1960 is hiervan een sprekend voorbeeld. Art-nouveaupanden kregen toen niet de waardering die ze vandaag hebben. Wat precies als erfgoed kan beschouwd worden is met andere woorden steeds subjectief, modegevoelig en politiek manipuleerbaar. Tegelijk is het bepalen van bouwkundig erfgoed essentieel een culturele en maatschappelijk gewortelde daad: het zegt iets over de relatie met de gemeenschap waartoe men zich rekent. Het geeft betekenis aan het heden, besef van een gemeenschappelijk verleden en, indien men ervoor openstaat, een doorkijk naar de toekomst.

Maar betekenis vandaag, betekenis gisteren en betekenis morgen kunnen zeer sterk verschillen en zelfs tegenstrijdig zijn. De betekenis van religieus erfgoed vandaag bewijst het volatiele karakter ervan. De opdracht bij het herbestemmen ligt dan ook precies bij de vraag: hoe rijm je verschillende manieren van betekenis geven met de louter intrinsieke kwaliteiten van een stuk materieel erfgoed? Betekenis en materialiteit zijn immers twee kanten van dezelfde munt.

they have been used, demonstrates that all forms of use are, in fact, temporary.

Meaning

At the beginning of the twentieth century, Alois Riegl coined the term *Denkmalkultus* as a succinct encapsulation of these buildings' meaning: heritage buildings have intrinsic qualities, but these are evaluated separately from the cultural and historic value that people attribute to the buildings at a given moment in time, a value that is constantly changing. Buildings are the material result of a given intention within a given social organisation at a given moment. Religious buildings were intended to accommodate daily rituals and were not initially intended as heritage, although the religion itself surely had certain aspirations to the eternal. It was only in the interpretation of later generations that some buildings – but not all – came to be considered representative elements in a shared understanding of history. The dominant ideal of progress in the 1950s and 1960s was a prime example of this. At the time, art nouveau buildings were not appreciated the way they are today. In other words, what we consider 'heritage' is always subjective and sensitive to changing fashions; it can be manipulated by politics. Nonetheless, determining which buildings are heritage is an act that is essentially rooted in culture and society: it has something to tell us about the relationship with the community to which one belongs. It provides meaning in the present, an awareness of a shared past and, where the willingness exists, a way of glimpsing the future.

However, meaning today, meaning yesterday and meaning tomorrow may differ greatly and even contradict each other. The meaning of religious heritage today is proof of its volatile nature. Thus the difficulty of repurposing it lies precisely in the following question: how do you bring various forms of meaning-making into concordance with the purely intrinsic qualities of a piece of material heritage? After all, meaning and materiality are two sides of the same coin.

Identiteit

Wanneer men betekenis geeft aan een materieel voorwerp, hangt dat vaak samen met identiteit en de zoektocht ernaar. Bij het tot stand komen van het gros van het religieus patrimonium in Vlaanderen werd de betekenis ervan nauwelijks in vraag gesteld. Het maakte gewoon integraal deel uit van het maatschappelijke gebeuren, van wat de lokale gemeenschap als evident beschouwde. Tegelijk had het een mondiale link via de breed aanwezige en sterk centraal aangestuurde rooms-katholieke kerk of de internationaal georganiseerde religieuze groeperingen. Een grote (stijl)variëteit aan bouwwerken werd over het land uitgespreid. Lokale identiteit kreeg zijn materiële vertaling via een gemeenschappelijk gebedshuis en was op een bepaalde manier ook globaal ingebed.

Door economische liberalisering en demografische druk worden we vandaag geconfronteerd met een fenomeen dat algemeen *glocalisering* wordt genoemd. Twee ogenschijnlijk tegengestelde tendensen van enerzijds toenemende globalisering en anderzijds groeiend belang van lokale identiteit worden steeds sterker. De secularisering, maar ook de verregerende neveneffecten van de mondialisering hebben een belangrijk deel van de betekenis en de lokale identiteit onder druk gezet. Net de gemeenschapsgebouwen die deel uitmaken van het religieus patrimonium bieden alle kansen om een hedendaagse identiteit opnieuw mee vorm te geven. Ze zijn lokaal ingebed en vormen een zichtbaar, historisch geworteld en materieel tastbaar aanknopingspunt. Een goed herbestemmingsproces kan niet anders dan deze opportuniteit ten volle aangrijpen.

Zingeving

Een voor de hand liggende stap bij een herbestemming is de ruimte in te richten en ter beschikking te stellen voor diverse activiteiten in de sfeer van zingeving zowel vanuit de gemeenschap als vanuit particuliere initiatieven. Vaak blijft het in eerste instantie bij traditionele bij de lokale cultuur aansluitende evenementen.

Identity

When people lend meaning to a material object, this often has to do with identity and the search for identity. Most of the religious patrimony in Flanders was built without really questioning its meaning. It was simply an integral part of social life, taken as a given by the local community. At the same time, it linked the community to the rest of the world through the omnipresent, highly centralised Roman Catholic Church or internationally organised religious groups. A wide variety of building styles were used across the country. Local identity was expressed materially in the form of a shared house of prayer that was also embedded in global culture in a certain sense.

Economic liberalisation and demographic pressure have led to the phenomenon generally referred to as *glocalization*. Two apparently opposing tendencies – increasing globalisation and the growing importance of local identity – are becoming stronger and stronger. Secularisation, coupled with the far-reaching side effects of globalisation, have put pressure on a significant amount of this meaning and sense of local identity. Precisely those community buildings that belong to our religious patrimony offer every opportunity to recreate a contemporary identity. They are embedded in the local community and present a visible, historically rooted and materially tangible point of reference. A well-conducted repurposing process cannot do otherwise than exploit this opportunity to the full.

Meaning-making

An obvious step to take in a repurposing process is to refurbish the space and open it up to various activities connected to meaning-making, whether these activities are community-based or private initiatives. To begin with, these are often only familiar events that are traditionally connected to local culture.

The classical turning points in our lives can be approached from a contemporary angle in the spirit of a communal space for meaning-making, whether or not

24. De Magdalenakerk in Brugge / St. Mary Magdalene's Church in Bruges

De klassieke scharniermomenten in onze levenscyclus kunnen een hedendaagse invulling krijgen binnen de geest van een gemeenschappelijke zingevingsruimte, al dan niet gespiegeld aan bekende traditionele cultuursvoorschriften, die op hun beurt vaak refereren aan nog oudere tradities. Wanneer men het gebouw ook wenst open te stellen voor erg diverse ideologieën en levensbeschouwingen voor het organiseren van een zingevende activiteit, zijn bijkomende inspanningen nodig. Wil men dit in een open geest faciliteren en verder ontwikkelen met bijkomende gemeenschapsmiddelen? Zijn een specifieke inrichting en beheersafspraken noodzakelijk, onder meer over de plaats en het gebruik van religieuze symbolen? De Magdalenakerk in Brugge, heringericht naar een ontwerp van Tom Callebaut en Stefaan Onraet, is een sterk voorbeeld (afb. 24). De

this is mirrored in familiar, traditional religious rites that often refer to even older traditions in turn. If people also wish to open up the building to highly diverse ideologies and world views for the organisation of meaning-making activities, extra efforts are required. Is it the intention to facilitate this aspect in a spirit of open-mindedness, and continue to develop it with extra community resources? Will specific furnishings and management arrangements be required, for example with regard to the placing and use of religious symbols? St. Mary Magdalene's Church in Bruges, refurbished according to a design by Tom Callebaut and Stefaan Onraet, is an excellent example (fig. 24). YOT, a non-profit laboratory for religious world views that focuses on the fundamental questions in life, has deliberately invested in a multipurpose central space in the church that welcomes all forms of meaning-making.

'Urn churches' are an unusual example of this approach. Since the beginning of this millennium, many Protestant and Catholic churches in North Rhine-Westphalia in Germany have been refurbished to serve as columbaria, for the storage of funerary urns. The changing form of funeral rites, from burials to cremation, has also changed the need for park-like graveyards. In many Belgian burial grounds, columbaria are being built to complement the fields where ashes can be scattered. These buildings – which often lack much in the way of aesthetic value – hardly ever reflect the meaningful spaces that have existed for the same purpose in many southern European countries for centuries. The urn churches in Germany, including St. Joseph's Church in Aachen and St. Conrad's Church in Marl-Hüls, have demonstrated that these spaces can be high-quality places for the remembrance of the dead. The first similar projects have now begun in Flanders, with plans for urn churches in Lampernisse, Lozen and Sint-Martens-Leerne. This brings us full circle. In the future, it will not only be prominent or particularly wealthy citizens who are given a place inside the church, but any deceased parishioners or neighbourhood residents who would have formerly been laid to rest in the churchyard or, since the time of Emperor Joseph II, in a cemetery. A striking example is the design for St. Odol-

vzw YOT, een labo voor levensbeschouwing dat de grote levensvragen centraal stelt, investeert er bewust in een multifunctionele centrale ruimte, die allerlei vormen van zingeving onthaalt.

Een bijzonder voorbeeld vormen de urnenkerken. Sinds het begin van dit millennium worden in Nordrhein-Westfalen veel evangelische en katholieke kerken heringericht als urnenkerk. Door de wijzigende vorm van uitvaart – van begraving naar crematie – verandert ook de nood aan parkachtige begraafplaatsen. Op veel Belgische begraafplaatsen werden naast strooiweiden ook columbaria aangelegd. In vrijwel alle gevallen verwijzen deze bouwsels, vaak zonder veel esthetisch inzicht, in niets naar de betekenisvolle ruimten die in veel Zuid-Europese landen al eeuwenlang bestaan. De Duitse voorbeelden in onder meer de St. Josefkirche in Aken en de St. Konradkirche in Marl-Hüls tonen aan dat deze ruimten kwaliteitsvolle plaatsen van dodenherinnering kunnen zijn. In Vlaanderen staan ondertussen de eerste projecten op stapel met plannen in Lampernisse, Lozen en Sint-Martens-Leerne. De cirkel is hiermee rond. Voortaan krijgen niet alleen de notabelen of allerijksten een plaats in de kerk, maar alle afluivende parochianen of buurtbewoners, die vroeger in de tuin van de kerk en sinds Jozef II op een begraafplaats terecht kwamen. Bijzonder is het ontwerp voor de Sint-Odulphuskerk in Booienhoven, waar niet alleen de kerk, maar ook het omliggende beschermd landschap mee betrokken wordt bij het herbestemmen van de site tot een herdenkingsoord.

Zorgvuldig meervoudig gebruik

Zonder veel kritische reflectie houdt men het al te vaak bij het credo dat nieuwe functies best zo nauw mogelijk aansluiten bij de oorspronkelijke. Daarbij vertrekt men van wat men goed kent en wat daar als bouwkundig erfgoed naar verwijst. Bij gebouwen voor gemeenschapscultus, zoals een parochiekerk, stellen we het concept van ‘zorgvuldig meervoudig gebruik’ voorop. Dat meervoudig gebruik kan worden bereikt door gra-
dueel en in verschillende stappen de louter erediensge-

phus’ Church in Booienhoven, where both the church and the surrounding protected grounds are included in the project to turn the site into a place of remembrance.

Conscientious multiple use

Without much in the way of critical reflection, it is all too often assumed that new functions should resemble the original ones as closely as possible. The starting points here are the familiar and the established references of the heritage building. In the case of buildings originally intended for communal religious purposes, such as parish churches, we would advocate the concept of ‘conscientious multiple use’. Multiple use can be achieved by gradually extending the activities related purely to religious services, step by step, allowing them to evolve into broader parochial and also community activities. The openness to permitting or even encouraging supplementary forms of use is absolutely crucial. For example, the Abbaye aux Dames in Saintes, France is a classical concert hall with museum spaces combined with a music school and a local social organisation that encourages vulnerable groups to become self-reliant (fig. 25). The local congregation of the oxblood-coloured Church of St. John on the Henric van Veldekeplein in Maastricht has opened the doors of the church to anyone who wants to use the space. There is a coffee bar and a large picnic table in the choir, where cyclists can stop for a breather. In the baroque Church of Saint Michael in Leuven, the local community have clearly demonstrated that no conversion work is needed to combine the original religious space with a wide array of activities, ranging from edgy art installations to festive Latin American parades and African celebrations.

However, conscientious multiple use can only succeed if there is widespread willingness and creativity among all the decision-making bodies involved. And oddly enough, all too many church leaders still prefer their buildings to be entirely deconsecrated rather than admitting a mixture of community activities or other religions and beliefs.

25. Abbaye aux Dames
– La cité musicale in
Saintes (Frankrijk /
France)

bonden activiteiten uit te breiden en te laten evolueren naar een bredere parochie- en ook gemeenschapswerking. Alles staat of valt met de openheid om nevengebruik toe te laten of zelfs aan te moedigen. Zo werd in de Abbaye aux Dames in Saintes (Frankrijk) een klassieke muziektempel met museale ruimten gecombineerd met een muziekschool en een lokale sociale organisatie die kansengroepen stimuleert tot zelfstandigheid (afb. 25). De ossenbloedrode Sint-Janskerk aan het Henric van Veldekeplein in Maastricht gooit vanuit de lokale geloofsgemeenschap de kerkdeuren open voor iedereen die gebruik wil maken van de ruimte. Er is koffie en een grote picknicktafel in het koor, waar fietsers even op adem kunnen komen. In de centraal gelegen barokke Sint-Michielskerk in Leuven bewijst de lokale gemeenschap alvast dat ze zonder aanpassing van de oorspronkelijke cultusruimte een breed palet aan activiteiten kan combineren, van gedurfde kunstinstallaties over feestelijke Latijns-Amerikaanse stoeten tot Afrikaanse vieringen.

A place exists, a space can be filled

In the language of urban planning, a distinction is made between the physical place, as it is actually present, and the space that is created in interaction with the place. In other words, any place can be actively used for a one new purpose after another, thus becoming a different space each time. For example, a religious building with its intrinsic qualities – in Riegl's sense – can be converted into various spaces for short or longer periods: for use by one or more religious groups, for a concert, a neighbourhood meeting or a lecture. After all, it is precisely the interaction between the physical place on the one hand, and active individual or collective use on the other, that enables a diverse palette of meanings to be created and recreated over and over again. The French philosopher of culture Michel de Certeau talks about space in this context as an operative construct that can be repeatedly defined and redefined by stakeholders.

26. Corbera d'Ebre in Tarragona (Spanje / Spain)

Maar zorgvuldig meervoudig gebruik kan alleen slagen als er sprake is van grote bereidheid en creativiteit bij alle betrokken beslissingsorganen. En merkwaardig genoeg prefereren nog al te veel kerkbestuurders de volledige desacralisering van hun gebouw boven het gemengd toelaten van gemeenschapsactiviteiten of andere religies en overtuigingen.

Een plek bestaat, een ruimte kan je vullen

Binnen het stedenbouwkundige discours wordt een onderscheid gemaakt tussen de fysieke plek, zoals ze zich feitelijk aandient, en de ruimte die in de interactie met die plek gecreëerd wordt. Elke plek kan met andere

A given place only becomes a space when it is used for activities relevant to society. This brings the socio-cultural dimension to the fore.

A new function also demands an evaluation of how it will fit into the spatial context, with particular attention to the relationship with the surrounding public space. If that idea is consistently given every opportunity to develop, surprising solutions may emerge. The parish church of Ulbeek-Wellen and its churchyard bear witness to this. The church in the centre of the village was severely dilapidated and awaiting demolition. Linking its value as a central feature of the village to the surroundings enabled it to avoid total destruction. Today the church

27. Kunstkerk Bossuit, vroeger de Sint-Amelbergakerk in Bossuit / Art Church (former St. Amelberga's Church) in Bossuit

woorden telkens opnieuw actief ingevuld worden, zodat het keer op keer een andere ruimte wordt. Zo kan een religieus gebouw met zijn intrinsieke kwaliteiten in de betekenis van Riegl in de loop van een korte of langere periode omgebouwd worden tot verschillende ruimten: voor een of meerdere culten, voor een concert, een wijkvergadering of een lezing. Het is immers precies in de interactie tussen de fysieke plek enerzijds en het actief individueel dan wel collectief handelen anderzijds dat telkens weer een divers palet aan betekenissen gecreëerd kan worden. De Franse cultuurfilosoof Michel de Certeau spreekt in deze context over ruimte als een operatief construct dat steeds opnieuw door actoren ge(her)definieerd kan worden.

and its surroundings have been partly preserved as ruins, and partly transformed into a cemetery and funeral chapel. In this way a piece of shared heritage with a new public function has reinforced the spatial quality of this Haspengouw village.

In Tarragona, Ferrán Vizoso has added an extremely elegant transparent roof to the Iglesia de Corbera d'Ebre (fig. 26). As a memorial to the Spanish Civil War, the ruined church had little to offer the local population. By means of this contemporary, functional addition, the space was transformed into a large, multi-purpose hall and the ruin was consolidated. The continuity of the landscape was brought into the building, where a sense of being 'out-

Een bepaalde plek wordt pas ruimte wanneer ze door maatschappelijke activiteiten ingevuld wordt. De sociaal-culturele dimensie komt daarbij vooraan te staan.

Een nieuwe functie vraagt ook om een evaluatie van de inpassing in de ruimtelijke context, met bijzondere aandacht voor de relatie tot de aansluitende publieke ruimte. Wanneer dat idee op een doorgedreven manier alle kansen wordt gegeven, kunnen verrassende oplossingen uit de bus komen. Getuige de parochiekerk van Ulbeek-Wellen en het omliggende kerkhof. De sterk verkrotte kerk in het midden van het dorp was rijp voor de sloop. Door haar waarde als centraal baken te koppelen aan haar omgeving kon een volledige sloop vermeden worden. Vandaag is de kerk en haar omgeving deels als ruïne bestendigd, deels tot begraafplaats en rouwkapel omgetoverd. Een stuk gezamenlijk erfgoed mét nieuwe publieke functie versterkt op die manier de ruimtelijke kwaliteit van dit Haspengouwse dorp.

In Tarragona voegde Ferrán Vizoso op een erg elegante manier een transparant dak toe aan de Iglesia de Corbera d'Ebre (afb. 26). Als herinnering aan de Spaanse Burgeroorlog bood de kerkruïne weinig meerwaarde aan de lokale bevolking. Door een hedendaagse functionele toevoeging werd de ruimte getransformeerd in een groot multifunctioneel salon en de ruïne geconsolideerd. De continuïteit van het landschap werd doorgetrokken in het gebouw, waar tegelijk een 'buitensensatie' en een beschermde binnenomgeving werden gecreëerd.

Hét Vlaamse voorbeeld met Europese allure is de kunstkerk van Bossuit (afb. 27). Met roots in de tiende eeuw en een wederopbouw na de Eerste Wereldoorlog had de vervallen Sint-Amelbergakerk bij aanvang van deze eeuw nog weinig toekomstperspectief als klassieke parochiekerk. Door meteen voor een geïntegreerd dorpsplan te kiezen, kon het kerkgebouw weer in het midden van het gemeenschapsgebeuren geplaatst worden. Een brede onafhankelijke commissie en dito ontwerpwedstrijd schoven de Brits-Amerikaanse kunstenaar Ellen Harvey naar voren. Zij ging in dialoog met de bewo-

doors' was created in combination with a protected, indoor space.

The best example of all in Flanders – with European renown – is the Art Church in Bossuit (fig. 27). The dilapidated Church of St. Amelberga, originating in the 10th century and reconstructed after the First World War, had poor prospects as a traditional parish church at the beginning of the 21st century. A resolute decision in favour of an integrated layout for the village made it possible to put the church building back in the centre of the local community. A broad-based, independent committee and a design competition organised along the same lines put forward the British-American artist Ellen Harvey. She started talking to local residents, then stripped down the neo-Gothic building into an open, freely accessible space: a gift to the local community which has no real village square. Although historical architectural details did disappear, an older layer of reference was replaced. The shadow of the former church tower, blown to smithereens in the war, has been imprinted into the terrazzo floor. Repurposing and redevelopment have added a new layer to this place and created a meaningful community space with plenty of opportunities for meaning-making. Responding to a local need justified the financial investment.

Cultural infrastructure

Nowadays the use of a religious building for cultural purposes is commonplace. Countless chapels and churches are used as concert or exhibition spaces, music schools or theatres with relatively limited structural interventions. The most successful among them form part of a larger complex of buildings and/or local cultural activity. This enables the necessary physical and logistical framework to be provided along with content and programming. It is precisely that aspect that constitutes a challenge for parish churches. After all, they often lack a suitable audiovisual, acoustic, sanitary and heating infrastructure of sufficient quality. Given that many communities already have a well-developed cultural infrastructure, creating an additional cultural venue is not an easy choice. This is where AMUZ presents itself as an ex-

ners en ontmantelde het neogotische gebouw tot een open en vrij toegankelijke ruimte, een geschenk voor de buurt, die het zonder echt dorpsplein moet stellen. Ook al verdwijnen er bouwhistorische details, er wordt een oude referentielaag teruggelegd. In de nieuwe terrazzo vloer is de schaduw van de vroegere stukgeschoten kerktoren afgetekend. Deze herbestemming en herontwikkeling voegt aan deze plek een nieuwe laag toe en creëert een betekenisvolle gemeenschapsruimte met veel aanknopingspunten voor zingeving. Het bieden van een antwoord op een lokale nood rechtvaardigde de financiële investering.

Culturele infrastructuur

Vandaag is de culturele invulling van een religieus gebouw een courant gegeven. Tal van kapellen en kerken worden als concert- of tentoonstellingsruimte, muziekschool of podiumzaal gebruikt, met relatief beperkte structurele ingrepen. De meest succesvolle maken deel uit van een breder gebouwencomplex en/of lokale cultuurwerking. Op die manier kan de noodzakelijke fysieke, logistieke en inhoudelijk-programmatorische omkadering geboden worden. Net bij dat aspect ligt voor parochiekerken de uitdaging. Vaak ontbreekt het immers aan een aangepaste en kwalitatieve audiovisuele, akoestische, sanitaire en verwarmingsinfrastructuur. Gezien de vaak reeds volwaardig uitgebouwde aanwezige cultuurinfrastructuur in de gemeente, ligt een bijkomende uitsluitend culturele bestemming niet voor de hand. Hier komt AMUZ als uitstekend voorbeeld naar voren. De Sint-Augustinuskerk – lange tijd ook parochiekerk – werd professioneel uitgerust als concertzaal, vakkundig gerestaureerd en hedendaags verbouwd tot muziekcentrum. De programmatie is nichegericht van internationaal niveau en het beheer laat ruimte voor privé-inbreng. AMUZ (Festival van Vlaanderen – Antwerpen) bewijst dat een op kwaliteit en specifiek cultureel gebruik gerichte herbestemming mogelijk is. Ruime flexibiliteit is niet per se telkens een must. Binnen de levenscyclus van een religieus gebouw kan flexibiliteit even goed in potentieel latere omkeerbaarheid gevat zitten.

cellent example. St. Augustine's Church – which was also a parish church for many years – has been fitted with professional concert hall equipment, skilfully restored and converted into a music centre with contemporary relevance. The concert programme is niche-oriented at international level, and the management makes room for private initiatives. AMUZ (Flanders Festival – Antwerp) has proved that it is possible to repurpose a church by focusing on quality and specific cultural use. Broad flexibility is not necessarily vital in every case. Within the life cycle of a religious building, flexibility might just as well be encapsulated in the potential reversibility of the changes at a later date.

Commercial use

Various chapels and monasteries have been converted for purely commercial purposes in recent years. As far as we know, this has not been done with any parish churches in Flanders, although various commercial functions have been incorporated into the concept of the church building in highly successful ways. What is important here is the quality of the space, which is excessive for this particular function, and safeguarding the architectural concept itself for future use. An intelligent combination can bring in funding that can also be used for long-term maintenance. If a local church policy plan comes to this conclusion, it can certainly result in worthy forms of repurposing. The strategic importance of retaining ownership of the building for potential later use by the community must be thoroughly investigated and disconnected from temporary commercial use. Lease contracts and other contracts, the financial plan and long-term policy require thorough evaluation; they need to be attuned to each other and enjoy sufficient local support. In particular, when a series of different commercial functions are accommodated successively within one (licensed) period, the effect on the use of the surrounding space and the heritage building must be carefully monitored.

A shared function is also possible, as can be seen from the plans for Helmet Church on Rigasquare in Schaarbeek. The church will only be partially deconsecrated to

Commerciële invulling

Diverse kapellen en kloosters kregen de voorbije jaren een louter commerciële functie. Voor zover bekend behoren er in Vlaanderen nog geen parochiekerken tot deze categorie, wel werden er binnen het concept kerkgebouw reeds verschillende commerciële functies op een erg kwalitatieve manier ingepast. Belangrijk daarbij is de kwaliteit van de voor deze functie buitenmaatse ruimte en het bouwkundig concept zelf voor toekomstig gebruik te vrijwaren. Een intelligente combinatie kan middelen opbrengen die mee voor het onderhoud op langere termijn gebruikt kunnen worden. Indien een gemeentelijk kerkenbeleidsplan tot die conclusie komt, kan dat zeker een volwaardige vorm van herbestemming betekenen. Het strategische belang om het gebouw in portefeuille te houden voor een mogelijk later gemeenschapsgebruik moet grondig onderzocht worden en losgekoppeld van het tijdelijke commerciële gebruik. De (verhuur)contracten, het financieel plan en het langetermijnbeleid moeten grondig geëvalueerd worden, in elkaar passen en over voldoende lokaal draagvlak beschikken. Vooral wanneer verschillende commerciële functies elkaar opvolgen binnen een lopende (vergunde) periode, dient zorgvuldig het effect op het omliggende ruimtegebruik en het erfgoed opgevolgd te worden.

Ook een gedeelde functie is mogelijk, zoals de plannen voor de Helmetkerk aan de Rigasquare in Schaarbeek aantonen. De kerk zal slechts gedeeltelijk gedesacraliseerd worden om plaats te maken voor handel, restaurants en vergaderfaciliteiten. Deze nieuwe bestemmingen sluiten helemaal aan op de publieke ruimte aan de voor- en achterzijde van de kerk en geven die een nieuw elan. Zo wordt een lokale ruimtelijke beleidsoptie gerealiseerd, waarbij twee (sociaal) erg verschillende wijken met elkaar verbonden worden. Op die manier wil men opnieuw aanknopen bij de verbindende functie die het kerkgebouw vroeger had, maar die door zijn onbruik en gedeeltelijk verval tot een barrière verworden was. Een deels commerciële invulling blijkt met andere woorden ook ruimtelijk in-

28. Hotel Martin's Patershof in Mechelen

make space for shops, restaurants and meeting facilities. These new activities tie in very well with the public space in front of and behind the church, reviving it and making it more attractive. It is a way of achieving a local spatial policy option, connecting two neighbourhoods with very different social profiles. This is an attempt to return to the connecting function that the church building had in former times, but which disuse and partial decay had reduced to a barrier. In other words, using the building partly for commercial purposes has also turned out to offer spatially beneficial solutions.

Other well-known examples are the interior design store in the Wool Weavers' Chapel (Ghent, fig. 29), a chip shop

29. Woonwinkel Bolia in de Wolweverskapel in Gent / Bolia interior design store, Wool Weavers' Chapel in Ghent

teressante oplossingen aan te reiken. Andere bekende voorbeelden zijn de woonwinkel in de Wolweverskapel (Gent, afb. 29), een frituur in de Sint-Kristoffelkerk (Munsterbilzen), een fitnesscentrum in de Karmelietenkerk (Ieper) en hotelaccommodatie in het Godshuis (Sint-Laureins), de kapel van het Poortakkerklooster (Gent) en de kerk van het Patershof (Mechelen, afb. 28).

Patina en hedendaags comfort

Hedendaagse eisen maken de opdracht tot herbestemmen van religieus erfgoed steeds uitdagender. Hoe bij de transformatie omgaan met waardevolle interieurs, specifieke draagconstructies of unieke elementen in

in St. Christopher's Church (Munsterbilzen), a gym in the Carmelite Church (Ypres) and hotel accommodation in the Godshuis (Sint-Laureins), the chapel of the Poortakker Monastery (Gent) and the Patershof Church (Mechelen, fig. 28).

Patina and contemporary comfort

Contemporary requirements make the task of repurposing religious heritage ever more of a challenge. How should one deal with valuable interiors, specific load-bearing constructions or unique elements in existing buildings when transforming them to meet functional demands that are considered necessary? These requirements often compromise the conversion work so severely that the building's value as heritage disappears completely. We would like to plead in favour of retaining the authenticity of the place. When using a space, the soul and sensitivity of the architectural heritage must be fully preserved. In other words, wear and tear and aging, as traces of old age and usage through the years, can simply remain visible. All too often, economic prosperity has encouraged us to make extensive use of contemporary materials in restoration and repurposing work in recent decades. Energy conservation, natural lighting and optimal use of the space take unnecessarily high precedence over the typical characteristics of the heritage building. Respect for a building's 'non-contemporary' nature, Anne Malliet maintains, also means honouring impermanence and decay, the legible traces of history, old age, wear and tear and patina.

This is exactly what the repurposing of De Waterhond Chapel in Sint-Truiden has achieved (fig. 30). The chapel has been converted into an architectural bureau and community space, based on a design by Gregory Nijs. Stacking four compact white boxes in the choir has given the space a contemporary function with the necessary possibilities to move around, and an open, multi-purpose space has been created as well. The frescos on the walls, decorative columns and arched windows have remained intact. The vaulted ceiling and details in the wooden rafters are also still there. This can be considered preservation with

bestaande gebouwen om tegemoet te komen aan noodzakelijk geachte functionele noden? Die laatste leggen vaak zo'n zware hypotheek op de verbouwing, dat erfgoedwaarden erbij helemaal verdwijnen. Hier willen we graag een lans breken voor de authenticiteit van de plek. Bij het invullen van de ruimte moet de ziel en de gevoeligheid van het stuk bouwkundig erfgoed ten volle bewaard worden. Veroudering en slijtage als sporen van leeftijd en gebruik kunnen met andere woorden gewoon zichtbaar blijven. De economische welvaart stuurt ons de voorbije decennia bij restauratie en hergebruik al te vaak naar een sterk doorgedreven hedendaagse materialisatie. Energetische waarde, lichtinval en optimaal ruimtegebruik prevaleren dan onnodig op typische erfgoedkarakteristieken. Respect voor 'oneigentijdsheid', zo stelt Anne Malliet, houdt ook eerbied in voor vergankelijkheid en teloorgang, voor de leesbare sporen van geschiedenis, de ouderdom, de sleet en het patina.

Dit is wat de herbestemming van de kapel De Waterhond in Sint-Truiden precies doet (afb. 30). De kapel werd een architectenbureau en gemeenschapsruimte naar een ontwerp van Gregory Nijs. Door vier compact gestapelde witte dozen in het koor te plaatsen, kreeg de ruimte een hedendaagse functie met de nodige circulatiemogelijkheden én ontstond er een open polyvalente ruimte. De fresco's op de muren, de sierzuilen en de boogramen bleven intact. Ook het gewelfde plafond en details in het houten gebinte bleven aanwezig. We spreken hier van een conservatie met aangevulde nieuwbouw, eerder dan van een restauratie. Samen vormt het een punctuele tijdelijke ingreep. Het gebouw kan hierdoor blijvend een beroep doen op de aanwezige erfgoedelementen, rijk aan patina.

Beter beheren

In nauw overleg met paus Pius VII stelde Napoleon begin negentiende eeuw een specifiek beheersysteem in dat nu nog doorwerkt. Een geëngageerde parochiegemeenschap had vrijwilligers en middelen ter beschikking en een koster bestierde de zaak in samenwerking met de

30. Kapel / Chapel De Waterhond in Sint-Truiden

a supplementary new construction, rather than restoration. As a whole, it constitutes a temporary intervention for a specific point in time. This means that the building still retains its heritage elements with their rich patina.

Better management

In close consultation with Pope Pius VII, Napoleon set up a specific management system that is still making its effects felt in Belgium today. A committed parish community had volunteers and resources at its disposal, and a sacristan managed the church in partnership with the church wardens. These administrative and management structures have now reached their limits. On the one side, substantive policy is determined by the church (parish), but on the other, the local council has to top up church finances as a result of that policy. Between the two bodies are the church wardens with their task of managing the buildings and ensuring that church services can be held. In today's secular landscape, the wardens – who collectively form another public authority, by the way – are faced with the nigh-on impossible task of being held accountable by present-day standards. In other words, financial and managerial responsibilities are not in alignment and the religious buildings are large and expensive in comparison to their use. Napoleon's order that local councils should top up church finances for the church wardens has evolved into effectively financing them, which has led to untenable situations. A robust finan-

kerkfabriek. Deze beheers- en bestuursstructuren zitten vandaag aan hun limieten. Aan de ene kant wordt het inhoudelijke beleid bepaald door de kerk (parochie), maar aan de andere kant moet het gemeentebestuur de financiële tekorten ten gevolge van dat beleid bijpassen. Daartussen staat de kerkfabriek die als taak heeft de gebouwen te beheren en ervoor te zorgen dat de eredienst kan plaatsvinden. In het huidige seculiere landschap krijgt de kerkfabriek – nota bene eveneens een openbaar bestuur – de schier onmogelijke taak om op een hedendaagse manier *accountable* te zijn. Financiële en bestuursverantwoordelijkheden sporen met andere woorden niet met elkaar en de cultusgebouwen zijn groot en duur in verhouding tot het gebruik. Het ‘bijdragen in de tekorten’, dat Napoleon de gemeentebesturen oplegde ten aanzien van de kerkfabrieken, is geëvolueerd naar het effectief financieren, en dat leidt tot onhoudbare situaties. Een sluitend financieel plan vormt hierbij hoe dan ook de onderligger, samen met de uitbouw van een lokale, professioneel ondersteunde beheersstructuur voor de parochiekerken. Via het helder

cial plan must be the basis here, along with the creation of a local, professionally supported management structure for the parish churches. A clear allocation of responsibilities, the drawing up of house rules, conclusive (long-term) arrangements, the signing of partnership charters, the use of standard contracts etc. can enable both the religious body and other community activities to make use of the available infrastructure. As facilitators of church services, the wardens may decide to sign a special contract with the local council here, since the latter is usually also the de facto owner of the building.

Maintenance is a crucial factor. In recent decades, both private and public owners of heritage buildings have committed consistently to maintenance work. Well-maintained religious buildings are not just far more pleasant for both the religious community and the neighbourhood: they also lower the threshold for the management of other forms of community use. Besides being in line with the international vision on caring for heritage and preventative conservation, the efforts made in this re-

31. Boekhandel
Dominicanen in de
Dominicanenkerk in
Maastricht (Nederland)
/ Dominican bookshop,
Dominican Church
in Maastricht
(Netherlands)

vastleggen van verantwoordelijkheden, het opstellen van een huisreglement, sluitende (langetermijn)afspraken, het ondertekenen van samenwerkingscharters, het gebruik van typeovereenkomsten, enzovoort kunnen zowel de cultus als andere gemeenschapsactiviteiten gebruikmaken van de aanwezige infrastructuur. De kerkfabriek kan hier – vanuit haar taak als facilitator van de eredienst – een speciale overeenkomst afsluiten met het gemeentebestuur, in de meeste gevallen ook de feitelijke eigenaar van het gebouw.

Onderhoud is hierbij cruciaal. De voorbije decennia werd hier consequent op ingezet door zowel publieke als private erfgoedeigenaars. Goed onderhouden religieuze gebouwen zijn niet alleen veel aantrekkelijker voor zowel de cultus als de lokale leefomgeving, ze maken de drempel voor het beheer van andere vormen van gemeenschapsgebruik lager. De inspanningen die in dit kader door Monumentenwacht Vlaanderen geleverd worden, liggen niet alleen in de lijn van de internatio-

gard by Monument Watch Flanders have received international recognition for their application of best practices.

Functional and temporary use

Use the space! After all, any use at all is better than an empty building. When a desirable repurposing project turns out to be unfeasible, functional or brief temporary use may offer a solution. The Dominican Church in Maastricht, with its bookshop, cafeteria and cultural meeting place, was once a temporary bicycle shed (fig. 31). Besides fulfilling a purpose in the community, it meant that the interior of the building continued to hold a place in collective memory until people came up with a better idea. Or consider the Brigittines Church in the Marolles area of Brussels: today it is an atmospheric theatre, but it has previously served the community as a prison, armoury, beer warehouse, butcher's shop and even as a ballroom (fig. 32).

Purely functional use, with the requisite conversion or investment work, is also a possibility as long as the spatial aspects of the building are safeguarded. An imaginative project in Manchester, in which a climbing wall is housed in Saint Benedict's Church, has turned out to be a very appropriate solution. The structure of the building has been left untouched: the wall can be dismantled very quickly and easily, after which both the building and the climbing elements can be used in a different context. Furthermore, it generates income and the space remains accessible to the public.

Developing policy

When repurposing a religious building with respect for its intrinsic material value and the need to give it a contemporary meaning, one might ask whether the desire to conform as closely as possible to the building's original function should be a central concern. A 'soft repurposing' of this nature is certainly not always possible, because it might not respond to a local need or be financially feasible. These questions of local need and feasibility are dealt with by the local authorities, which have

nale visie op erfgoedzorg en preventieve conservatie, ze worden internationaal als *best practice* gelauwerd.

Functionele en tijdelijke bestemming

Gebruik de ruimte! Want elk gebruik is beter dan leegstand. Wanneer een gewenste herbestemming niet haalbaar blijkt, kan een functionele of erg tijdelijke bestemming een oplossing bieden. De boekhandel, cafetaria en culturele ontmoetingsplek in de Maastrichter Dominicanenkerk was ooit een tijdelijke fietsenstalling (afb. 31). Het vervulde op die manier niet alleen een gemeenschapsfunctie, ook de binnenkant van het gebouw bleef behoren tot het collectieve geheugen in afwachting van een beter idee. Of de Brigittinenkerk in de Brusselse Marollen: nu een sfeervolle theaterzaal, maar ooit dienstig aan de gemeenschap als gevangenis, wapenopslagplaats, magazijn voor bier, beenhouwerij en zelfs balzaal (afb. 32).

Een louter functioneel gebruik met de nodige aanpassings- of investeringswerken behoort eveneens tot de mogelijkheden, zolang de ruimtelijkheid van het gebouw gevrijwaard wordt. Het op het eerste gezicht tot de verbeelding sprekende project in Manchester, waar een klimmuur in de Saint Benedict's Church werd ondergebracht, blijkt bij nader inzien een zeer gepaste oplossing te zijn. Er wordt structureel niet aan het gebouw geraakt: het geheel is zeer snel en makkelijk te demonteren, waarna zowel het gebouw als de klimelementen een andere bestemming kunnen krijgen. Daarbij genereert het inkomsten en blijft het een publiek toegankelijke ruimte.

Beleid ontwikkelen

Bij een herbestemming met respect voor de intrinsieke materiële waarde van een religieus gebouw en voor de noodzakelijke hedendaagse betekenisgeving, kan de vraag gesteld worden of de wens om zo nauw mogelijk aan te sluiten bij de oorspronkelijke functie wel steeds centraal dient te staan. Een dergelijke zachte herbestemming is zeker niet altijd mogelijk, omdat ze

32. De Brigittinenkerk in Brussel / Brigittines Church in Brussels

niet zou aansluiten op een lokale vraag of omdat het financieel niet haalbaar zou zijn. De vraag en de haalbaarheid komen samen bij de gemeentebesturen, die sinds Napoleon voor het onderhoud van kerkgebouwen verantwoordelijk zijn. De stad Antwerpen pionierde met een functionele en financiële analyse van haar negenenzestig parochiekerken, wat de Vlaamse Regering ertoe aanzette om samen met de gemeentebesturen en de bisschoppenconferentie een globale benadering uit te werken. Op basis van de resultaten van een hele reeks werkgroepen van betrokken erfgoedzorgers, ambtenaren, lokale besturen en kerkverantwoordelijken keurde de Vlaamse Regering in 2011 de conceptnota 'Een toekomst voor de Vlaamse parochiekerk' goed. Sindsdien is het kerkenbeleidsplan ingeburgerd. Dat instrument heeft via de erfgoedfinanciering ook een decretale plaats gekregen. Het deelt per gemeente de cultusgebouwen in vier categorieën in: kerken die maximaal de huidige bestemming behouden, voor nevenbestemming of herbestemming in aanmerking komen en gesloopt of herontwikkeld kunnen worden. Veel gemeentebesturen zetten vandaag in op een globaal kerkenbeleid. Een belangrijke eerste stap, die al te vaak nog te voorzichtig gezet wordt. Zo komen vier van de vierentwintig parochiekerken in Mechelen in aanmerking voor een herbestemming en krijgen er slechts zeven ook een nevenbestemming. Waar kerkbesturen, lokale bevolking en gemeentebestuur elkaar vinden, wordt een nieuwe dynamiek gecreëerd met concrete afspraken en ruimte voor nieuwe ideeën.

De anglicaanse Church of England had reeds aan het eind van de twintigste eeuw sterk te maken met kerkgebouwen die gesloten werden. Gemiddeld zo'n vijftig per jaar. De methodistische of zogenaamde Free Churches zagen dat aantal oplopen tot zo'n honderd per jaar. Gesteund door onder meer English Heritage en het Heritage Lottery Fund namen veel lokale en nationale Trusts de zorg voor overbodig geworden religieuze gebouwen over. Opvallend is dat vandaag van de volledige portefeuille overbodig geworden gebouwen er nog slechts 20 procent op een oplossing wacht. Eenzelfde 20 procent werd afgebroken en het overgrote deel van

been responsible for the maintenance of church buildings since Napoleon's time. Antwerp was a pioneer in this field with its functional and financial analysis of the 69 parish churches in the city, which inspired the Flemish government to come up with a global approach in partnership with the local authorities and episcopal conference. Based on the results of a whole series of working groups involving heritage preservation bodies, civil servants, local authorities and church officials, the Flemish government approved the concept paper 'A Future for the Flemish Parish Church' in 2011. Since then, the church policy plan has become a familiar concept. This tool has also been concretised in the form of a decree by means of heritage financing. It divides the religious buildings in each community into four categories: churches that have retained their current purpose to a maximum degree, those under consideration for supplementary uses, those under consideration for repurposing and those that can be demolished or redeveloped. Many local authorities are now committed to an overall church policy. This is an important first step, which is all too often taken with undue hesitancy. Thus four of the 24 parish churches in Mechelen are eligible for repurposing, and only seven will be given a supplementary purpose. Where church authorities, the local population and local council reach an agreement, a new dynamic is created with specific agreements and space for new ideas.

The Church of England was already faced with a large number of churches being closed at the end of the twentieth century: an average of 50 per year. The Methodist Church and Free Churches have experienced even higher figures of around 100 per year. Supported by bodies such as English Heritage and the Heritage Lottery Fund, many local and national trusts have taken over the care of religious buildings that are no longer needed. It is striking that only 20 per cent of the entire portfolio of no longer needed buildings are still waiting for a solution today. Another 20 per cent have been demolished, but the vast majority, the remaining 60 percent, have been given a new purpose that is helping to finance the necessary heritage maintenance work.

60 procent kreeg een andere bestemming, die mee voor de financiering van het noodzakelijke erfgoedonderhoud zorgde.

Ook in Nederland werd in 2009 door de protestantse kerk een beleidsnota goedgekeurd. De titel 'Een protestantse visie op het kerkgebouw met een praktisch-theologisch oogmerk' gaf al aan dat pragmatische oplossingen geen taboe waren. Vanuit de bezinning over het gebouw als heilige ruimte werd zelfs gesteld dat 'een ontmoeting met God ook zonder de versierde berg stenen kan'.

Creatief maatwerk

Onder impuls van de Vlaams Bouwmeester werd in 2016 het Projectbureau Herbestemming Kerken opgericht. Niet minder dan tweeënzestig Vlaamse lokale besturen werken ondertussen aan een haalbaarheidsstudie voor de her- of nevenbestemming van hun kerkgebouwen. Concrete suggesties voor het toekomstige gebruik van een kerkgebouw worden op hun kwalitatieve en financiële uitvoerbaarheid getoetst. Het is een belangrijke eerste stap bij de voorbereiding van een daadwerkelijk uit te voeren project, die inhoudelijk en financieel door de Vlaamse Regering wordt ondersteund. Maatwerk betekent dat steeds vanuit de plek zelf vertrokken wordt, met een grondige maatschappelijke en ruimtelijke analyse. Het oogpunt daarbij is de betekenis van het gebouw duidelijk te formuleren, hetzij in zijn oude, hetzij in zijn nieuwe functie, maar steeds vanuit zijn vroegere collectieve, publieke karakter. Tijdens het creatieve hertekenen van het gebouw worden alle aspecten van wat het te bieden heeft onderzocht, in een eerste fase als volume, later als deel van de omgeving. Ontwerpers onderzoeken daarbij het hele scala van één of meerdere nevenbestemmingen, al dan niet sequentieel in de tijd, tot volledige herbestemming.

Beter nadenken over de betekenis die een gebouw vandaag kan hebben, gekoppeld aan het zorgvuldig lezen van de intrinsieke kwaliteiten ervan, heeft meer kans op succes. Creativiteit, ontwerpelijk onderzoek en een

In the Netherlands, likewise, a policy document was approved by the Protestant Church in 2009. The title, 'A Protestant vision of the church building with a practical and theological purpose' indicated that pragmatic solutions were not out of the question. Reflections on the building as a sacred space even led to the claim that 'an encounter with God is also possible without a mountain of decorated stones'.

Creative custom work

The Flemish Government Architect ordered the establishment of the Project Bureau for the Repurposing of Churches in 2016. No fewer than 62 Flemish local authorities are now involved in a feasibility study for the repurposing of their church buildings or finding supplementary purposes. Concrete suggestions for the future use of a church building are tested in terms of quality and financial feasibility. This is an important first step towards preparing a project that can be effectively implemented with substantive and financial support from the Flemish government. Custom work means that the place itself is always the basis for any plans, with a thorough social and spatial analysis. The perspective taken is that the meaning of the building should be clearly formulated, whether in terms of its old or new function, but always based on its former character as a collective, public building. During the creative redesigning of the building, all the aspects of what it has to offer are studied, initially as a volume of space and later as an element in its surroundings. Designers study the entire scale of one or more supplementary purposes, whether they are to happen concurrently or sequentially over time, through to total repurposing.

Better consideration of the meaning of a building today, coupled with a careful reading of its intrinsic qualities, can lead to a greater chance of success. Creativity, design research and reliable supervision of the process enable planners to work beyond apparently obvious functions. A multipurpose space is usually put forward as the ideal. After all, church owners and the local community do not always have a clear idea of future use, let alone the

degelijke procesbegeleiding laten immers toe om los te komen van evident geachte functies. Meestal wordt een polyvalente ruimte als ideaalbeeld naar voren geschoven. De opdrachtgevers en de lokale gemeenschap hebben immers niet altijd een duidelijk idee van het toekomstige gebruik, laat staan van de waaier aan mogelijkheden. Bij het zoeken naar een consensus biedt de voorzet van polyvalentie allerlei mogelijkheden en haalt hij in eerste instantie mogelijke weerstand weg. Tegelijk vormt hij een valkuil, vooral inzake uiteindelijke financiering en dagelijks beheer. Daarom is creatief maatwerk noodzakelijk. Elk gebouw komt immers met een apart verhaal, een lokale gemeenschap met specifieke eigenheden en een set aan betrokken actoren. Ontwerpers starten dan best een creatief proces op door stap voor stap de ruimte te verkennen met in het achterhoofd diverse vormen van gebruik, het openen van het gebouw naar de omgeving en het al dan niet indelen of opdelen van de grote ruimte in verschillende deelruimten.

Concrete ontwerpen maken moeilijke zaken bespreekbaar. Zeker als tegengestelde visies materieel onverenigbaar blijken. Als een kerkfabriek het aspect van bezinning en het idee van een rustpunt centraal wil stellen en het gemeentebestuur net de buurt een nieuwe impuls wil geven, kan men via een ontwerp mogelijkheden exploreren. En dan is er natuurlijk nog de derde actor aan tafel, de erfgoedzorg. Religieuze gebouwen hebben door de tijd heen voortdurend aanpassingen gekend. Demografische groei, liturgische modes, architecturale stijlen: alle hebben ze lagen toegevoegd. Dus ook vandaag kan een nieuwe betekenis- of gebruikslaag toegevoegd worden. De zorg van de erfgoedconsulent staat in het teken van continuïteit, van het zorgvuldig in handen geven van een stuk patrimonium aan nieuwe gebruikers. Met misschien nieuwe betekenissen, maar met ongewijzigd respect voor wat werd overgeleverd. De uiting van dat respect kan op vele manieren gebeuren en hoeft zeker niet altijd conserverend te zijn. Zo doet het drieluik van de hand van Jan Fabre, *Het monastieke optreden*, *Het mystieke contract* en *De extatische opname*, speciaal geconcipieerd in het kader van 'Antwerpen Barok

range of possibilities available. In searching for a consensus, the intention to provide a multipurpose space offers numerous benefits and breaks down possible initial resistance. However it is also a pitfall, particularly when it comes to the ultimate financing and daily management of the project. This is why creative custom work is required, since every building has its own story, a local community with specific characteristics and a set of stakeholders involved. For these reasons, it a good idea for designers to set up a creative process by exploring the space step by step, keeping at the back of their minds various forms of use, ways in which the building can be opened up to its surroundings and whether or not the large space is to be split or partitioned into different, smaller spaces.

Concrete designs make it possible to discuss difficult issues. This is certainly the case if opposing visions are materially incompatible. If church wardens wish to focus on the contemplative aspect and the idea of a haven, and the local council is fixated on giving a new boost to the neighbourhood, a design model may enable stakeholders to explore the possibilities. And then of course there is a third stakeholder at the table, representing the preservation of heritage. Religious buildings have been constantly subject to change through the centuries. Demographic growth, fashions in liturgy, architectural styles: all of these have added layers. Thus it is also possible to add a new layer of meaning or use today. The heritage preservation consultant focuses on continuity, the careful handing over of a piece of patrimony to new users. It may have new meanings, but undiminished respect for the heritage being passed on is vital. That respect can be expressed in many ways and certainly does not always need to be conservative in nature. For example, Jan Fabre's *trptych*, *The Monastic Performance*, *The Mystic Contract* and *The Ecstatic Recording*, created especially for 'Antwerp Baroque 2018', does not detract in any way from the sacred space of St. Augustine's Church. On the contrary. The use of scarab beetle shells adds a new, 21st-century layer to the heritage, inspired by the baroque surroundings. In any event, the involvement of heritage preservation in the initial phases of a creative process for finding a new purpose or supplementary pur-

2018', geenszins afbreuk aan de sacrale ruimte van de Sint-Augustinuskerk, nu AMUZ. Wel integendeel. Door gebruik te maken van keverschilden wordt een nieuwe eenentwintigste-eeuwse laag aan het erfgoed toegevoegd, geïnspireerd door de barokke omgeving. Het betrekken van erfgoedzorg van bij de aanvang van het creatieve her- of nevenbestemmingsproces biedt hoe dan ook de beste kansen op succes.

Uitleiding

De verdergaande secularisering, de kleine religieuze en kerkgemeenschappen en het krimpende draagvlak voor grote gemeenschapsuitgaven voor louter cultusgebonden activiteiten hebben ertoe geleid dat herbestemming van het religieus erfgoed in Vlaanderen hoog op de agenda staat. De transformatie van de Sint-Augustinuskerk tot het internationale muziekcentrum AMUZ toonde de weg. Een belangrijk gebouw van het Antwerpse erfgoedpatrimonium werd kwalitatief en maatschappelijk herbevestigd in zijn gemeenschapsfunctie. Het markeert het begin van een cultuuromslag naar een proactief, inspirerend en taboeloos handelen, dat zich vandaag uit in de vele dozijnen religieuze gebouwen op zoek naar herbestemming.

De rol van het religieus patrimonium in het algemeen en de typologie van het kerkgebouw in het bijzonder is nog niet uitgespeeld. Integendeel. Het biedt alle mogelijkheden om zin en betekenis te hernieuwen, een lokale gemeenschap te vormen en kernversterking te stimuleren. Niet de architecturale ingreep op zich, maar de lokaal gedragen activiteiten die ermee mogelijk gemaakt worden, zullen het succes van een herbestemming bepalen.

Door een zorgvuldige invulling van het historisch religieus patrimonium kunnen nieuwe ruimten gecreëerd worden met een hedendaags appel. De ruimte dient creatief ingevuld en vooral opnieuw gebruikt te worden. Het geeft erfgoed de kans om verder te leven.

pose offers the best chances of success. The involvement of heritage preservation in the initial phases of a creative process for finding a new purpose or supplementary purpose offers the best chances of success here.

Conclusion

Increasing secularisation, small religious and ecclesiastical communities and the dwindling social support for major community expenditure on activities linked solely to religion have led to the repurposing of religious heritage in Flanders being placed high on the agenda. The transformation of St. Augustine's Church into the international music centre AMUZ was a pioneering example of how this could be done. An important building in Antwerp's cultural heritage has had its function within the community reaffirmed in a manner that offers high quality to society. This marks the beginning of a cultural turn towards a proactive and inspiring way of acting, unencumbered by taboos, which is expressed today in the many dozens of religious buildings in search of a new purpose.

The role of religious patrimony in general and the typology of the church building in particular are far from exhausted. On the contrary: they offer every opportunity to revitalise purpose and meaning, to shape a local community and to strengthen the heart of our neighbourhoods. It is not the architectural intervention in itself, but the locally supported activities it enables that will determine the success of a repurposing project.

Careful use of historical religious heritage can create new spaces with contemporary appeal. Creativity is required to find a purpose for these spaces, but above all they need to be brought back into use. This is what keeps heritage alive.